

Аркадій Ткачук

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті порушено проблему правового становища римо-католицьких духовних семінарій на Правобережній Україні після поділів Польщі. Розглянуто специфіку заходів імперського уряду щодо регулювання діяльності духовних навчальних закладів в контексті загальної політики щодо Римо-Католицької Церкви в Російській імперії.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, семінарії, духовна академія, імператорський указ, конкордат.

Аркадій Ткачук. Правовое регулирование деятельности римско-католических духовных семинарий Правобережной Украины в конце XVIII – первой половине XIX вв.

В статье затронуто проблему правового положения римско-католических духовных семинарий на Правобережной Украине после разделов Польши. Рассмотрено специфику мер имперского правительства по регулированию деятельности духовных учебных заведений в контексте общей политики относительно Римско-Католической Церкви в Российской империи.

Ключевые слова: Римско-Католическая Церковь, семинарии, духовная академия, императорский указ, конкордат.

Arkadii Tkachuk. The Legal regulation of activity of Roman Catholic seminaries of The Right-Bank Ukraine at the end of XVIII – first half of XIX century

The article deals with the problem of legal status of Catholic seminaries in the Right-Bank Ukraine after the divisions of Poland. The specific of measures of the imperial government towards controlling the activities of religious educational institutions in the context of general policy as to Roman Catholic Church in the Russian Empire were considered in the article.

Key words: Roman Catholic Church, seminaries, theological academy, imperial decree, concordat.

Важливу роль у культурно-освітньому розвитку Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. відіграла Римо-Католицька Церква (РКЦ), яка протягом кількох століть мала значний вплив на цих теренах. Проте з переходом Правобережжя під владу православної Російської імперії становище РКЦ кардинально змінилося: вперше цій конфесії довелося протистояти владним структурам, що вороже поставилися до самого її існування. Цим фактором великою мірою визначалася політика російського царату щодо РКЦ та її структур на Правобережжі. Одним із аспектів російської політики щодо Церкви стало правове регулювання діяльності духовних семінарій. Висвітлення їх правового становища як закладів для підготовки священнослужителів Римо-Католицької Церкви дозволить краще зрозуміти не лише політику царату щодо Церкви загалом, але й освітні трансформації у Російській імперії та, зокрема, місце і роль католицького духовенства в цих процесах.

Ця проблема розроблялася в українській, польській та, меншою мірою, в російській історіографії, проте досить фрагментарно. Правове становище римо-католицьких духовних семінарій розглянуто у монографічних дослідженнях І. Шостак, Ю. Білоусова, П. Грабчака лише в контексті історії Луцько-Житомирської дієцезії [21; 1; 24]. Праця О. Ліценбергер окреслює правове становище РКЦ в Російській імперії загалом, проте семінаріям там присвячено мінімум уваги [4]. Вартісною є стаття А. Святенко, в якій історик розглядала проблему в контексті всієї освітнянської політики Російської імперії, знову ж таки особливо не наголошуючи на правовому становищі семінарій [18]. Таким чином, аналіз вказаних праць свідчить, що поставлена проблема досі не була предметом уваги дослідників, чим і обумовлено вибір теми та мети дослідження.

Джерельну базу статті становить комплекс опублікованих законодавчих актів Російської імперії, якими є іменні імператорські, сенатські та міністерські укази та розпорядження, а також височайше затверджені доповіді та устава, що стосуються римо-католицьких семінарій в імперії, і які вміщені у 1-му та 2-му зібраннях «Полного собрания законов Российской империи».

Мета статті – простежити правове регулювання діяльності римо-католицьких духовних семінарій Правобережжя в контексті реалізації політики Російської імперії щодо РКЦ.

Юридичний статус римо-католицьких духовних семінарій Правобережної України практично не відрізнявся від статусу відповідних закладів на колишніх польських теренах, що увійшли до складу

Російської імперії наприкінці XVIII ст. Правове регулювання діяльності семінарій РКЦ було важливим завданням імперського уряду з огляду на те, що присутність іноземного кліру вважалася небажаною, а поповнювати ряди духовенства повинні були духовні семінарії на підросійських землях. Кількість осіб білого духовенства в римо-католицьких дієцезіях Правобережжя відносно всієї імперії була не великою. Станом на 1818 р. їх було близько 1800 чол., з них 165 чол. – у Луцько-Житомирській дієцезії і приблизно стільки ж – в Кам'янецькій [20, с. 265]. Крім того, частина Київської губернії становила окремий архідеканат, який адміністративно входив до Могилівської дієцезії. Кількість священників у Київському архідеканаті у 1836 р. становила 86 чоловік (до польського Листопадового повстання їх, вірогідно, було більше) [19, с. 2]. Загалом кількість римо-католицьких священників на Правобережній Україні протягом першої половини XIX ст. досягала чотирьох сотень.

Готували молодшу зміну римо-католицькому білому духовенству на Правобережжі на кінець XVIII – початок XIX ст. чотири духовні семінарії. У Волинській губернії з них було три, які розташовувалися в Житомирі, Луцьку та Олиці, а в Подільській губернії – одна семінарія в Кам'янці-Подільському. Крім того, у 1820 р. було відкрито ще одну семінарію – в Звенигородці, повітовому містечку Київської губернії [5, с. 12; 20, с. 250-251].

Правова база існування РКЦ в Російській імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., а як наслідок і духовних семінарій, являла собою цілу низку розрізаних законодавчих актів [3, с. 84]. Виважена політика імператриці Катерини II окреслила загальний напрям відносин РКЦ з державою, в якому поєдналися відносна толерантність щодо Церкви та прагнення поставити її під контроль імперських владних структур. Так, Маніфестом від 30 жовтня 1794 р. Катерина II заборонила римо-католицькому кліру підпорядковуватись будь-якій владі поза імперією [6, с. 140], закладаючи фундамент підконтрольності РКЦ самодержавству.

Чи не першим імператорським указом, що стосувався власне діяльності духовних навчальних закладів іновірних церков на території Російської імперії, був указ від 19 грудня 1797 р., яким дозволялося засновувати училища для підготовки духовенства. Загальний догляд за ними покладався на Колегію духовних справ. Проте цей указ перш за все був спрямований на витіснення іноземних священників, які могли б зайняти вакантні місця в парафіях, а також проти тих, хто повертався з-за кордону після буремних подій ліквідації Речі Посполитої [7, с. 852; 18, с. 55]. Імператор Павло I указом від 28 квітня 1798 р. передав духовні навчальні заклади під виняткову владу архієпископа та місцевих єпископів [8, с. 224]. Проте налагодження діяльності існуючих та заснування нових духовних навчальних закладів (згідно з указом від 19 грудня 1797 р.) повинен був призупинити новий указ від 1 вересня 1798 р. до того часу, коли буде заснований університет для Курляндського, Естляндського та Лівонського рибарств, в якому були б класи викладання теології [9, с. 364]. Дещо пізніше з'являється документ першочергового значення для РКЦ – «Регламент для церков і монастирів римо-католицького віросповідання в Російській імперії», що був виданий 3 листопада 1798 р. «Регламент» за церковними будівлями, відведеними для семінарій, училищ та богаділень, закріплював це функціональне призначення; вони звільнялися від будь-якого постою [10, с. 436].

У такій ситуації опікуватися духовними семінаріями намагався фактичний глава усіх римо-католиків Російської імперії Могилівський архієпископ Станіслав Сестренцевич-Богуш (1731-1826). Усвідомлюючи важливість духовної освіти для підготовки душ пастирів, він ще 1797 р. представив владі свій проект до облаштування духовних семінарій в дієцезіях на такій основі: 1. Предмети викладання: моральне богослов'я, церковні обряди, спосіб викладу катехізису, географія, історія, арифметика, російська мова, а також ті іноземні мови, знання яких необхідне в окремих місцевостях; 2. Курс навчання – чотирьохрічний; 3. Кількість кліриків – відповідно до розмірів єпархій та числа парафіяльних священників; відштовхуючись від приблизного розрахунку, що зі ста чоловік щорічно вмирає троє, – утримувати в семінаріях 12 кліриків на сто священників, так, щоб троє з них щорічно були підготовлені до заміщення вакантних посад; 4. З кожної семінарії посилати третину кліриків щорічно до Віленського університету для закінчення курсу наук; 5. Для уніфікації та централізації навчальної системи відкриття семінарій під наглядом місцевих єпископів зробити прерогативою Римо-католицької духовної колегії; 6. У випадку дефіциту фінансів на утримання семінарій проводити збір зі всіх духовних маєтків та капіталів [20, с. 248-249].

На жаль, після років розгляду цей проект був відкинутий, і право заснування семінарій віддано самим єпархіальним єпископам під керівництвом Римо-католицької духовної Колегії, яка була вищим органом управління римо-католицьким кліром в імперії. Також не було визначено ні особового складу семінарій, ні навчальних планів, ні шляхів фінансування, навіть, власне, зобов'язань щодо відкриття семінарій на самих єпископів не накладалося, що не могло не позначитись негативно на функціонуванні духовних навчальних закладів [20, с. 249-250].

У жовтні 1798 р. Сенат направив розпорядження для Департаменту у Справах Католицької Церкви з вимогою зібрати відомості про те, наскільки може не вистачати коштів на утримання катедральних семінарій і наскільки великою може бути допомога семінаріям від додаткового збору з усіх церковних доходів без обтяження їх маєтків, тобто дотації на семінарії мали надходити за рахунок римо-католицького

духовенства [21, с. 123]. Тоді ж відповідним наказом вводився додатковий збір з усіх церковних доходів для утримання семінарії. Керівництво навчальних закладів зобов'язувалося складати щорічні звіти щодо кількості викладачів і учнів, перелік дисциплін, дані про успішність учнів тощо. Ці звіти надсилалися архієрею, включалися до щорічного звіту й передавалися до Колегії, а потім до Сенату [18, с. 55-56].

Незабаром, а саме 13 листопада 1801 р. головний імперський орган управління РКЦ – Департамент у Справах Католицької Церкви, – був реорганізований у Римо-католицьку духовну Колегію, яка перebrала на себе всі управлінські функції щодо латинського кліру. Пунктом 7 спеціального Положення того ж закону за семінаріями закріплювалися їх приміщення і фондуші, підтверджувалися раніше надані привілеї. Органами керівництва церковними справами на місцях ставали дієцезіальні духовні консисторії. Таким чином, державі стали підзвітні та підконтрольні всі органи управління Церквою [11, с. 823-829; 6, с. 141]. Цей захід Олександра I був не надто успішним, так як архієпископ С. Сестренцевич поступово перебирав повноваження Римо-католицької духовної колегії на себе, не бажаючи ділити свою духовну владу з урядовими інституціями [24, с. 51-52]. Серед основних розпоряджень колегії варто згадати постанову 1822 р. про те, щоб семінарські вчителі призначалися лише з числа докторів чи магістрів богослов'я. До того часу вчителі призначалися лише семінарським начальством при відсутності якоїсь єдиної системи. Всі інші постанови Колегії були другорядними і не впливали суттєво на загальну систему духовної освіти [20, с. 256].

Важливим кроком до централізації духовних навчальних закладів РКЦ стало заснування указом від 18 липня 1803 р. при Віленському університеті Головної семінарії для підготовки римо-католицького духовенства на вищі ієрархічні посади. Навчатись там повинно було 30 римо-католиків та 20 уніатів з білого духовенства, яких обирали місцеві архієреї. На утримання семінарії виділялося 15 000 руб. сріблом з доходів монастирських маєтків та капіталів, а також фінансувалась вона за рахунок 11 багатих бенефіцій, що приносили 65 тис. рублів сріблом щорічно. Віленська семінарія поширила припис про необхідність усім семінаріям імперії використовувати однакові підручники та навчальні програми, що поклало початок уніфікації процесу семінарської освіти [12, с. 782-783]. Створення імперським урядом Головної семінарії як центрального закладу для керівництва духовною освітою викликало широкий спротив духовенства. Противники існування Головної семінарії вказували на неканонічність закладу, який не підлягав місцевому єпископу. Незадоволення викликав і той факт, що семінаристи мали змогу щоденно вільно спілкуватися зі студентами інших факультетів. Щоб дискредитувати Головну віленську семінарію, Колегія призначала на 1811 та 1815 рр. ревізії, в ході яких висувалося чимало аргументів проти існування закладу. Лише завдяки втручання князя А. Чорторійського семінарія при університеті не була ліквідована [20, с. 258-262].

Виходячи зі всього вищесказаного, можна стверджувати, що російський уряд обережно та досить таки позитивно поставився до питання про підготовку священнослужителів РКЦ. Важливим було те, що імперська адміністрація, законодавчо врегулювавши становище семінарій, хай навіть юридично централізувавши духовні навчальні заклади РКЦ, мало втручалася у внутрішні справи духовної освіти, віддавши управління ними на місцях самим архієреям. Попри це, такий стан справ не міг довго існувати в силу намагання царизму знівелювати вплив польського фактора в регіоні. Новий етап відносин духовних навчальних закладів з царською адміністрацією розпочався з вибухом антиросійського Листопадового повстання 1830-1831 рр.

Римо-католицьке духовенство також взяло участь у повстанні. За підрахунками вчених причетними були 64 римо-католицькі священники та 31 унійний. Монастирі були важливими опорними пунктами повсталих, постачали їх грошовими та продовольчими ресурсами, забезпечували тили [6, с. 141]. Це не могло не потягнути за собою урядової реакції. Тим більше, що РКЦ та система її освітніх закладів (включно з духовними семінаріями) звинувачувалась в ідейній підготовці польського сепаратизму. Не пом'якшили удару по РКЦ і публічне засудження повстання з боку папи Григорія XVI та його прохання про поблажливе ставлення до польського населення [4, с. 94].

Після поразки Листопадового повстання російський уряд пішов на суворіші кроки щодо освітніх закладів РКЦ. Перш за все був закритий Віленський університет як розсадник польського вільнодумства, при якому розміщувалась Головна семінарія. Імператорський указ про закриття закладу від 1 травня 1832 р. не ліквідував, проте, медичного та богословського факультетів, які були перетворені в окремі навчальні заклади, але викладати там могли лише «благодійні» професори [13, с. 225]. Зокрема, Головна семінарія та теологічний факультет університету були об'єднані та переведені під контроль Римо-католицької духовної колегії при Міністерстві закордонних справ [4, с. 94], що фактично стало реорганізацією семінарії у Вільно в духовну академію для римо-католицького духовенства. Імператор Микола I затвердив Устав новоствореного закладу 1 липня 1833 р. [16, с. 386-395], а у 1842 р. переніс цю академію до Петербургу. Відтоді вищу богословську освіту римо-католицьке духовенство могло отримати лише у Петербурзі. З 1842 р. ректором академії було призначено лояльного до влади Могилівського архієпископа Ігнатія Головінського [23, с. 279]. А 24 березня 1843 р. за пропозицією міністра внутрішніх справ було видано указ, відповідно до якого в Академію та в усі дієцезіальні семінарії

для викладання небогословських предметів дозволялося запрошувати лише російських викладачів [4, с. 95]. Таким чином, царський уряд проявив свою рішучість у проведенні антипольських заходів та взяв під свій цілковитий контроль вищу теологічну освіту.

Встановлення контролю над дієцезіальними семінаріями відбувалося паралельно описаному процесу, причому ще в більш жорсткій формі. Перш за все, 26 липня 1832 р. цар Микола I затвердив рішення міністра внутрішніх справ про розповсюдження серед духовенства та навчальних закладів у достатній кількості брошур з повчаннями про обов'язок вірнопідданства імператору, які, як не дивно, написав Віленський єпископ Анжей Бенедикт Клонгевич [14, с. 517]. Потім указом від 26 листопада 1832 р. дієцезіальне управління зобов'язало подавати місцевим цивільним губернаторам всю інформацію про кожного, хто вступав до семінарії, а також щорічно звітувати про кількість вихованців кожної семінарії з докладним описом їх занять в урочний та позаурочний час. При цьому світська влада отримала змогу вирішувати долю вихованців семінарій. Все це різко суперечило урядовій політичній лінії періоду до Листопадового повстання [15, с. 863-864].

Вирішальну роль у підпорядкуванні духовних навчальних закладів РКЦ державі мав указ Миколи I від 19 листопада 1843 р. Усі семінарії Російської імперії виводилися з-під опіки єпископів і переходили під владу державної адміністрації на місцях та Духовної академії у Петербурзі. Фінансові витрати на утримання викладачів та вихованців також брала на себе держава (адже церковні маєтності секуляризувалися); встановлювався прокурорський нагляд за процесом навчання. Всі церковні фонди, з яких фінансувалися семінарії, також переходили під контроль російської державної адміністрації [1, с. 291]. Так було зруйновано фінансову та організаційну опору самостійності РКЦ, духовенство якої ставало цілковито залежним від імперської влади.

Відповідно до імператорського указу від 1843 р. в Російській імперії існувало лише п'ять католицьких духовних семінарій: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Мінську, Тельшеві та Вільні, тобто три семінарії на Правобережжі були ліквідовані. До кандидатів на вступ до семінарій висувалася вимога – закінчення чотирьох класів гімназії або складання іспитів, відповідних четвертому класу. Час навчання в семінарії зростає до 4-6 років. Вищу теологічну освіту в імперії можна було здобути лише в Духовній Академії в Петербурзі, про що вже згадувалось, і яка давала наукові ступені з теології та канонічного права [22, с. 184]. Тим же указом від 19 листопада 1843 р. встановлювались штати п'яти духовних семінарій імперії, визначалися як кількість викладачів та їх жалування, так і кількість вихованців для кожної семінарії та кошти на їх утримання [17, с. 765].

Підсумком законодавчого врегулювання становища духовних семінарій стало підписання 3 серпня 1847 р. Конкордату між Російською імперією та Апостольською Столицею [21, с. 125]. Імператор прагнув нормалізувати відносини з Ватиканом з кількох причин. Перш за все, репресивні заходи російського уряду щодо РКЦ викликалиширокий відголос у Західній Європі. Папа Григорій XVI, який виступив проти польського Листопадового повстання та осудив священників, що брали в ньому участь, відчув себе повністю обдуреним, так як імператорський двір не йшов назустріч по шляху до порозуміння. Тоді папа проголосив алокуцію «*Noerentem diu*», в якій звинуватив царя у відсутності віротерпимості та гоніннях на РКЦ [3; 2, с. 106]. Щоб залагодити ситуацію, наприкінці 1845 р. Ватикан відвідав сам цар Микола I для особистої зустрічі з Григорієм XVI. Питання про устрій РКЦ в Російській імперії значною мірою було вирішено. Для більш ретельного вивчення скарг Апостольської Столиці в Римі залишився граф Нессельроде. Після вступу на святий престол Пія IX до нього одразу ж приїздить імператорський посланець граф Блудов, щоб остаточно обумовити становище РКЦ в Росії [1, с. 75-76]. Дискусії на тему майбутнього Конкордату почались 1 січня 1846 р. і продовжувались до 3 серпня 1847 р., коли і був прийнятий текст договору, який включав у себе 31 параграф, а також 12 пунктів «текстів неузгоджених статей» [3].

Умови діяльності римо-католицьких семінарій було розкрито у 22-28 параграфах Конкордату. Визначалося, що єпископам, а не місцевій адміністрації, належить вибір ректорів, інспекторів, професорів та вчителів дієцезіальних семінарій. При цьому вони повинні зважати, з огляду на поведінку претендентів на ці посади, чи вони будуть затверджені владою. Єпископ міг також звільняти їх, призначаючи на період вакансії заступників. До прав єпископа належало складання програми навчання в семінарії, а також скасування на певний час викладання одного чи кількох курсів. Духовна академія у Петербурзі була передана під безпосереднє керівництво Могилівського архієпископа, котрий повинен був визначити сталу кількість вихованців академії, яких посилалиме кожна дієцезія на навчання до Петербурга, а також професорський склад академії, до якого повинні входити лише римо-католики [22, с. 184; 3].

Папа Римський Пій IX в консисторній проповіді 3 липня 1848 р. проголосив буллу про підписання Конкордату. Проте де-факто Микола I ніяким чином не змінив свого ставлення до католицизму: навіть не дозволяв до самої смерті надрукувати чи оголосити текст підписаного ним Конкордату [1, с. 76]. Тим не менше, це був важливий документ, рішення якого не залишилися просто на папері всупереч упередженості царя, і який приніс на певний час Римо-Католицькій Церкві в Російській імперії відносну стабільність [23, с. 279].

Отже, з перших років утвердження російського панування на Правобережній Україні імперська політика щодо духовних навчальних закладів РКЦ спрямовувалася на централізацію освітньої мережі та підпорядкування її адміністративному апарату. У перші десятиліття XIX ст. всебічне обмеження самостійності духовних навчальних закладів відбувалося поступово і обережно в силу значного впливу РКЦ у регіоні. Формально семінаріями опікувались дієцезіальні архієреї, які були підзвітні імперській адміністрації, керуючись настановами Головної семінарії у Вільно. Листопадове повстання 1830-1831 рр. кардинально змінило політику уряду щодо Церкви: в ході антипольської політики було ліквідовано три римо-католицькі духовні семінарії на Правобережжі, а збережені заклади було переведено під жорсткий контроль державної адміністрації на місцях, визначено штати викладацького складу та семінарських вихованців. Остаточо юридичний статус семінарій було врегульовано Конкордатом між Російською імперією та Ватиканом. Цей документ приніс відносну стабільність Римо-Католицькій Церкві в імперії, вирішивши основні суперечності її правового становища.

Джерела та література:

1. Білоусов Ю. Київсько-житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: ОП «Житомирська облдукарня», 2000. – 314 с.
2. Історія релігії в Україні: в 10 тт. – К.: Світ знань, 2001. – Т. 4: Католицизм. – 598 с.
3. Кумор Б. Российский конкордат и создание Тираспольской епархии / Б. Кумор // <http://catholicchurch.ru/index.php/files/file/155>
4. Лиценбергер О.А. Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.
5. Надтока Г. Церква та імперія: Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. / Г. Надтока // Людина і світ. – 2001. – № 4. – С. 9-15.
6. Павлюк В.В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В.В. Павлюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство. – Острог, 2011. – Вип. 4. – С. 138-144.
7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 24 (6 ноября 1796-1797). – № 18.286. – С. 852.
8. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – № 18.504. – С. 222-224.
9. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – № 18.650. – С. 364.
10. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – № 18.734. – С. 436-438.
11. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 26 (1800-1801). – № 20.053. – С. 823-829.
12. ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.853. – С. 782-783.
13. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5317. – С. 225.
14. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5521. – С. 517.
15. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – № 5773. – С. 863-864.
16. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. – Т. 8 (1833). – № 6296. – С. 386-395.
17. ПСЗРИ. – Собрание 2-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1844. – Т. 18 (1843). – № 17.341. – С. 765.
18. Святненко А. Греко-католицька й римо-католицька церкви в освітанській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / А. Святненко // Київська старовина. – 2009. – № 5-6. – С. 48-60.
19. Скус О.В. Римо-католицьке духовенство Уманщини в контексті європейських впливів XIX ст. / О.В. Скус // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2010_57/ist/ist9.pdf.
20. Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование: в 3 томах / Д. Толстой. – СПб: Издание и типография В.О. Демакова, 1876. – Т. 2. – 578 с.
21. Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: Монографія / І.В. Шостак. – Білий-Дунаєць; Острог: Воля з Волині, 2005. – 200 с.
22. Шостак І.В. Роль римо-католицьких духовних семінарій у духовному житті Волині першої половини XIX ст. / І.В. Шостак // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 182-189.
23. Archutowski R., ks. Historia kościoła katolickiego w Zarzysie / ks. R. Archutowski. – Warszawa; Lwów: Książnica polska T-wa nauczycieli szkół wyższych, 1922. – 303 s.
24. Grabczak P. Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842 / P. Grabczak. – Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2006. – 364 s.